

A Fekete-Körös-völgyi magyarság

A Királyerdő, a Bihar havasok és a Béli havasok között elterülő Fekete-Körös völgyét két jól elkülöníthető részre oszthatjuk. A *Felsővölgy*, vagy Belényesi medence tág, katlanszerű völgy, amely a Belényesújlaki szorosnál ér véget. Magyarlakta települései: Belényesújlak, Belényessonkolyos, Körösjánosfalva, Várasfenes, Belényes, Köröstárkány, Kisnyégerfalva, Magyarremete. Az *Alsóvölgy* Sólyomtól kezdve Tenkéig egyre szélesedik, majd észrevétlenül átmegy az Alföldre. Magyarlakta települései: Gyanta, Tenke, Bélyenyér, Kisháza. Magyarcséke már csak nevében mutatja eredetét. E falvak mind árpádkori települések, melyek még a XI. században keletkeztek.

A magyarság a Kárpátok medencéjébe jutva, mivel a besenyőktől az új otthonában sem volt biztonságban, kelet felé védelemre rendelkezett be. Ehhez szüksége volt az Erdély felé vezető folyóvölgyekre. Csongrád, Békés és Bihar megyék területét az Ond törzs szállotta meg. Ennek népei vették birtokukba elsősorban a Fekete-Körös mentét és a Sebes-Körös melletti, menedéket nyújtó mocsarakat. E területen a honfoglaló magyarság a helynevek tanúsága szerint szláv szórványokat talált. Bihar szláv személynévi eredetű, a névadás módja (személynév képző nélkül) azonban magyar, s így lehet első ispánjának neve is, mint legkorábbi ispáni székhelyeink általában. Bihar környékének szláv helynevei alapján (Csatár, Szeben, Zomlin) feltehető, hogy Bihar vára is szlávok által épített földvár volt.

Anonymus szerint Biharvára, s a hozzá tartozó ország, Ménmarót vezér (dux) uralma alatt állott, kinek „szíve” bolgár, ura a görög császár, népe pedig kazár volt. Ménmarót nem volt történeti alak, hanem Anonymus képzeletének szülötte. Anonymus idejében még élt az emléke annak, hogy valaha Magyarország területét egy-egy úr (dux) „törzsfő” uralma alatt egy-egy ország „törzs” állott. Anonymus e régi, elfeledett országokból (valójában X. századi magyar törzsi szállásterületekből) konstruálta Magyarország honfoglalás előtti országait. Ménmarót kazár népe annak az emléke, hogy a honfoglalás után itt lakott a magyar törzsszövetségbe tartozó kazár kabarok egyik törzse.

Bihar megye kialakulásának másik problémája a székely kérdésben rejlik. Több nyoma van a valaha itt élt székely lakosságnak. Ebej falu (ma puszta Nagyszalonta mellett) lakói 1217-ben a Székelyszáz centurionátusba sorolt várnépek voltak. De van Székelytelek és Székelyhíd falunév, Telegdre vonatkoztatható az erdélyi székelyek marosi, udvarhelyi és csíki közös „telegdi” neve. Számos érv hozható fel a székelyek hajdani itt lakása mellett. Györffy István szerint az itteni gyeptörök székelyek voltak. De Németh Gyula A székelyek eredetének kérdése című munkájában írja, hogy ma már tudjuk, hogy a székely név nem határőr foglalkozást jelentett és így a feketekörös-völgyi magyarok elődeiben felesleges besenyőfajú határőröket (székelyeket) keresni. Tény az, hogy ma sincs bizonyíték rá, hogy a Fekete-Körös-völgyi magyarok a bihari székelyekhez tartoztak volna. Ezt majd a régészet és a nyelvészet kell, hogy kiderítse.

Krónikásaink nem helyeznek ide egyetlen honfoglaló törzsfőt, vagy nemzetségfőt sem, viszont van két bihari nemzetség, melynek kezdetei visszavezethetők a X. századba: az Ákos-nem és a Barsa-nem. Az Ákos nemzetségnek csaknem minden ága birtokolt Bihar megye területén, főleg a Berettyó vidékén. Bihar megye lehetett a Barsa nemzetség ősi fészke. Uradalmak a Berettyó, a Sebes-Körös és a Fekete-Körös völgyében terültek el, egyházuk pedig valószínűleg a XII. században már álló Bátor-monostor. E két nemzetség nem tekinthető a Bihar megye területét birtokló „ősnemzetségnek”. Több mint valószínű, hogy birtokaikat I. Istvántól kapták adományként, a bihari várispánság területéből.

A X. századig a magyarok letelepedési vonala a bükkerdők vonaláig tartott, mélyen behatolva a folyóvölgyekbe. Vagyis a települések határa a tölgyerdők széléig tartott. Az összefüggő tölgyesek területére nem hatoltak be. A X. században megkezdődött a kelet felé megszállatlanul hagyott területek birtokba vétele. A Fekete-Körös felsővölgyének megszállása, amelyet a mezőszegi magyarság keleti irányú terjeszkedése tett szükségessé, a X. és XI. század fordulóján történt meg. De a hegyekbe ezután sem húzódtak fel. Ez bizonyítéka annak, hogy a letelepített magyarság alapvető foglalkozása a földművelés volt, mert csak a folyómenti, termékeny területeken történt a benépesítés. Szinte kivételnek számított a

Fekete-Körös felső völgyén az erdőkben, szigetszerűen szétszórt falvak létrejötte, melynek később óriási jelentősége volt. Ez védte meg őket a tatárdúlástól.

A Karoling-kori nyugati jogfelfogás alapján, mely szerint minden gazdátlan terület a királyt illeti meg, Szent István óriási területekkel gyarapította családi vagyonát. Ekkor lett királyi birtokká a vármegye nagyobbik felét elfoglaló még lakatlan hegyvidék is. Itteni birtokai igazgatására szervezte meg Szent István, a régi földvára miatt fontos Bihar központtal, a bihari várspánságot. I. István a részben mohamedán „fekete magyarokat” (kabarokat) fegyverrel térítette meg, s határvédelmi szolgálatra rendelte őket. Ha a bihari székelyek kabar eredetűek, I. Istvánnak kell tulajdonítanunk a székelyek eredeti nemzeti szervezetének megbontását és átszervezését, s ezzel indulhatott meg az áttelepítésük. Bihar megyének a kalandozások óta mindinkább gyűrűlő népessége már a X. századtól kezdve betelepítést igényelt, majd a katonai segédnepek leverése után katonai elem (jobbágyság) idehelyezése vált szükségessé. A letelepített katonaság emlékei a törzsi és szomszédnépi helynevek, melyek Bihar megyében nagy számmal találhatók: mint Nyék, Megyer, Jenő, Kér, Tarján, Besenyő. Ilyen törzsi helynév Tárkány is. A törzsi helynevek István király különböző törzsekből eredő katonaságának, az ún. „Szent István király várjobbágynak” emlékei.

A bihari dukátus területe kezdetben az egri püspökség alá tartozott. A bihari püspökség megalapítását István király uralkodásának végére tehetjük. Az egri püspökség területéből kihasított bihari püspökség utóbb hat esperességre oszlott. Ezek közül itt terült el a Homorogi és a Köleséri esperesség, melyek között a határ maga a Fekete-Körös volt. Vagyis a Fekete-Körös völgyének jobb oldala a Homorogi, baloldala a Köleséri esperességhez tartozott. A bihari püspökség még I. Istvántól kapta meg a Fekete-Körösígy nyúló hegyek lábánál elterülő erdős és gyéren lakott vidéket. I. László, aki Váradra helyezte a püspöki székhelyt, a káptalannak és a püspökségnek további adományokat ad a királyi várbirtokból. Így a XIII. században a legnagyobb egyházi birtokos a váradai püspök, aki Várad tágabb környékét és a Fekete-Körös medencéjét birtokolta.

A Fekete-Körös-völgyi magyar falvak a tatárjárás előtt virágzó keresztény kultúrával rendelkeztek. Jakó Zsigmond szerint a felsővölgyi magyar falvak, keletkezésük idejét tekintve, két csoportba oszthatók. Elsődleges telepeknek tekinthetjük Tárkányt, Fenest, Belényest, Solymost, Remetét, melyek a XI-XII. században keletkeztek. Kirajzásuknak tekinthetjük Újlakot, Sonkolyost, Jánosfalvát és Nyégerfalvát. Ezt az állítást az egyházak filiaációs viszonya is támogatja: Jánosfalva Fenesé, Sonkolyos Újlaké, Nyégerfalva pedig Tárkány leányegyháza. A másodlagos telepek közül Újlakot és Jánosfalvát a két utóbbinál régebbinek kell tartanunk, mert Sonkolyos a szintén másodlagos Újlak leányegyháza. Nyégerfalva neve pedig azt mutatja, hogy keletkezése idején a környéken már voltak románok, Újlak és Jánosfalva keletkezését így a XIII. század első felére, Sonkolyosét és Nyégerfalvát pedig a XIII-XIV. század fordulójára tehetjük. A községek közül arányaival messze kimagaslott Belényes és mint a vidék természetes központja, földesurainak, Várad püspökeinek jóvoltából a XV. században városi rangra emelkedett.

Bunyitai Vince szerint a Belényesszentmiklós feletti gótikus csonka torony is a tatárjárás előtt épült. Solymos, Gyanta, Szigeti, Buza, Tulka, Görbed, Jánosd, Székelytelek már a Váradai Regestrumban is szerepelnek, 1213-1217 között.

A tatárok 1241-ben – Rogerius váradai kanonok leírása szerint – óriási pusztítást és öldöklést vittek véghez Bihar területén, Váradot teljesen elpusztították, de a Fekete-Körös völgyében, az erdőségek mélyén meghúzódó falvak túléltek e rettenetes időt. A tatárjárás előtt említett 168 helység közül mintegy ötödrészüket, 30 szűnt meg végleg a tatárjáráskor. Ez az arány azonban nem tükrözi a pusztulás valóságos méretét, mert szép számmal voltak olyan falvak, amelyek elpusztultak, de utóbb újból benépesedtek, pusztulásukról azonban nem maradt feljegyzés. Végül figyelembe véve, hogy 1241 és 1332 között a források a birtokok között számos pusztá falut említenek, az elnéptelenedés arányát a fenti érték kétszeresére kell tennünk.

A tatárjárásnak Bihar megye népesedésére közvetve igen nagy befolyása lett. A váradai püspök, elvesztvén birtokai adózó népességének és dézsmajövedelmének jelentős részét, V. Istvántól rendkívüli privilégiumot kapott, amely magába foglalta a birtokainak és népeinek mentességét minden királyi jog alól. Ezáltal lehetővé vált a püspök számára román lakosság

Vásár Belényesen (Halász Péter felvétele)

telepítése, ami a XIII. század végéig királyi jog volt. 1293-ban a püspök fenesi vára közelében levő egyházi és világi uradalmakban számottevő román lakosság tűnik fel. Az eladdig nagyrészt lakatlan erdővidék betelepítése révén vált lehetővé a tatárjárás által okozott anyagi veszteség pótlása. Ehhez járult a püspök azon kiváltsága, hogy területén bányát nyithat, s annak jövedelme teljes egészében őt illeti, ami a belényesi ezüsbányák feltárásához vezetett.

Belényest a Várad Regestrum nem említi, de nagyon valószínű, hogy ez volt az első lakott hely a Fekete-Körös völgyén. Nevét bölényekben gazdag erdőitől, vagy bölényvadászoktól nyerhette. Első írott emlékei már mint a püspökség tulajdonát említik. Majd miután Lodomér püspök V. Istvántól bányajogot nyert, a XIII. század végén, felgyorsult a helység városiasodása, amely hamar kiemelte az addig jelentéktelen Belényest a többi falu közül, s rövid idő alatt jelentős várossá fejlődött. A bányászat új világot teremtett: iparosok, kereskedők, hivatalnokok és tisztek telepedtek le. Scolári András püspök 1413-i levele emlegeti, hogy a belényesi egyház az ő második székesegyháza, s az volt már elődei alatt is. Egy sor kiváltságlevelet kap: sertés- és méhtartásra, szőlőtermesztésre, heti- és országos vásártartási jogra, szabadvárossá nyilvánítják. Vezető szerepe még akkor sem szűnt meg, amikor a bányászat később le hanyatlik.

A tatárjárás másik hatása a várak építése és váruradalmak létesítése volt. Ekkor épült Solyómkővára, Sebesvára, Adorján vára. E várak, melyeket a Geregye nemzetségbeli Pál országbíró és fiai építettek, rövidesen a Barsák kezére jutottak. A fenesi vár 1290-ben tűnik fel, mint a püspökség tulajdona, melynek szerepe a püspöki birtokok védelme. A hagyomány szerint a várat még IV. Béla, mint herceg építtette. Valószínűbb azonban, hogy a tatárjárás után, Vince várad püspök építtette fel 1244 körül. Elég viharos századokra tekinthet vissza, sok csata színhelye volt. Bélavára fontos szerepet játszott a királyi hatalom és az ellene azövetkező hűbérurak közötti harcban. Főleg a Barsák kerültek összeütközésbe minden bihari várúrral. 1293-ban széplaki uradalmukból ostrom alá vették a püspök fenesi várát is. Fontos szerepe volt a török elleni harcokban. 1571-ben a törökök eljutnak egészen Belényesig, s egy időre el is foglalják a várat. A várat Bécs parancsára a XVIII. században rombolták le.

A XIV. század legfontosabb történelmi forrása az 1332-1337-es évekből való pápai tizedjegyzék, melynek alapján megrajzolható a vidék térképe. A belényesi járásban: Belényes, Tárkány, Fenes, Szentbenedek, Solymos, Újlak, Szentmiklós egyházas községeket találjuk. A tenkei járásban Széplak, Szigeti, Buzás-Ösi, Győrös, Bátor, Görbed, Hosszúaszó, Jánosd, Vasand, Székelytelek, Sályi. A magyarcsékei járásra csak Hidas esik. A pápai tizedlajstromok csak Gyantáról nem emlékeznek meg, pedig a Várad Regestrumban már kétszer is szerepelt. Így bizonyára leányegyház volt, amilyen több is lehetett. Mindezek magyar falvak voltak, s közülük egysesek csak a török világ után románosodtak el.

Mivel az arany- és ezüstbányák a XIV. század végére kimerültek, 1501-ben Domokos várad püspök átadja a bányák vezetését Thurzó János körmöci kamaragrófnak. Ekkor épül fel Rézbánya. A XVI. században a vasérc lesz a bányászat fő terméke, ekkor keletkezik Vaskoh.

A XV. század elején a magyar falvak lakosságának még jelentős része foglalkozott pásztorokodással és méhészkedéssel, ami a nagy tölgyerdők aljába telepített községeknél teljesen érthető volt. Világosan látszik ez szolgáltatásainak 1422-i szabályozásából. Főfoglalkozása azonban a földművelés lehetett, hiszen a század végéről már a magasabb fokot jelentő szőlőművelésre vannak adataink. A püspökség különböző kedvezményekkel sarkalta a lakosságot a szőlőtelepítésre. 1491-ben megengedte az erdők irtását, tizedet csak akkor követelt, ha az új szőlő már teljesen termőre fordult, azt pedig, aki az irtásban akadályozná őket, húsz forint bírsággal fenyegette. Az értékesítés biztosítására elrendelte, hogy csak az itt termelt bort szabad árusítani. A szőlőművelés jelentőségéről a XVI. sz-i összeírások tanuskodnak. Ugyanekkor kezdett kifejlődni itt a híres fazekasipar, amint az a lakosok nevéből is kiderül.

A XVI. században a várad püspökség elpusztul, a falvakban a reformáció tanai vernek gyökeret. A század végén e terület az erdélyi fejedelmek birtokába jut, akik jobbra erdélyi családoknak adományozták a várad püspökség egykori birtokait. De nem sokáig bírták, mert a XVII. század vége felé ismét visszakerül régi birtokosa, a püspökség kezére. A püspökség újult erővel látott a visszaszerzett birtokok rendbehozásához, de mivel a magyarság között a kálvini tanok erősen meggyökereztek, ezért a római katolikus egyház a románokra vetette tekintetét. Sikerült is áttéríteni őket a görög szertartású katolikus hitre. A várad püspök román vikáriust nevez ki az új hívek vezetésére. De rövidesen létrejön az önálló görög katolikus püspökség, s 1777-ben a belényesi uradalom a görög katolikus püspökség tulajdonába kerül. A XVI. században a bányák részint kimerülnek, részint bedőlnek, s hanyatlásukat megérzi Belényes és Rézbánya is. A bennük lakó magyar iparos elem lassanként kihúzódik, helyébe a románság nyomul.

Minden bizonnyal a reformáció, az anyanyelv használata a vallásos életben nagyban hozzájárult ahhoz, hogy e vidék lakosai ne olvadjanak be az egyre nagyobb számban levő románságba. Ha mostohább körülmények között és a megye többi részétől elszigetelve, a magyar falvak jelentős szerepet játszottak a XVIII-XX. században, jóval gazdagabbak voltak a környékbeli falvakhoz képest. Mivel a föld nem nyújtott elegendő megélhetést, minden falu kialakította a maga nevezetes foglalkozását. Várasfenesen sok a kőműves, az ács, ők építették a környék házait is. Jelentős a szőlő és gyümölcsstermesztés. Tárkány gazdaságáról híres falu, főleg zöldségfélék, burgonyát termesztenek. Jánosfalva lakói hagyományát, káposztát, murkot visznek a belényesi piacra. Belényesújlak a kollektivizálás előtt dinnyét termesztett, Nyégerfalva zöldségtermesztéséről híres, Magyarremetén sok a napszámos, a fuvaros. De az ősi foglalkozások mára már kihaltak, mint a fazekasság Nyégerfalván, a szücsmesterség Tárkányban, Gyantán, vagy a méhészet Sonkolyoson, Gyantán.

Jelentős műemlékei közül a már említett Bélavárán kívül meg kell említeni a magyarremetei református templomot, amely a XIII. században épült román stílusban, szentélye már csúcsíves. Mennyezete boltíves volt egész 1837-ig. Falain értékes freskók találhatók, amelyek Szent László, Szent István, Szent Imre életét ábrázolják, valamint Péter és Pál apostolokat. Sóllyom románkori lakótornya szintén XIII. századi.

Ma e vidéken szórványmagyarságról beszélünk. Őrizzük nyelvünk tisztaságát, szépségét. Nem felejtjük el szokásainkat, népi hagyományainkat, ismerjük meg azokat gyermekeink is. Legyünk büszkék népünk történelmére, igyekezzünk megőrizni műemlékeinket, melyek bizonyítják őseink nagyságát.